
DAVID VAN BOURGONDIE, BISSCHOP VAN UTRECHT

IN CULTUREEL PERSPECTIEF BESCHOUWD

C.G. Santing

Jacoba van Beieren huwde in 1432 zonder de toestemming van haar neef Philips van Bourgondië met de Zeeuwse edelman Frank van Borselen. Door deze onbezonnen stap verloor zij haar graafschappen. Holland en Zeeland hadden voortaan evenals Vlaanderen, Brabant, Henegouwen en Namen de hertog van Bourgondië als landheer. Philips de Goede's honger naar machtsuitbreiding was hiermee echter nog niet gestild. Het Sticht was nu aan de beurt. In dit gebied oefende de bisschop van Utrecht de wereldlijke macht uit. Het was voor Philips dus onmogelijk om via vererving of door middel van een slimme huwelijkspolitiek deze noordelijke streken in handen te krijgen.

Er waren uiteraard andere manieren. Sedert geruime tijd was het onder vorsten gebruik om hun jongere zoons en hun bastaarden hoge kerkelijke posten te bezorgen. Als bisschop of abt van een rijke abdij konden deze nakomelingen geen moeilijkheden veroorzaken en kwamen ze doorgaans nog van pas. Philips de Goede had een ruime keuze aan nazaten als er weer een belangrijke functie opgevuld moest worden. De schattingen van zijn onwettige kinderen lopen uiteen van elf tot zesentwintig bastaarden. (1) De bekendste van deze kinderen zijn: Antoine '*le grand bâtard*', bisschop David van Utrecht, bisschop Philips van Utrecht, bisschop Jan van Kamerrijk en abt Raphaël de Marcatellis.

David van Bourgondië maakte de voor een bastaard gebruikelijke carrière. In 1439 kreeg hij het aantrekkelijke ambt van proost van St. Donaas te Brugge. Twaalf jaar later benoemde paus Nicolaas V David tot bisschop van Terwaan of Théroanne in het noord-westen van Frankrijk. Aan zijn bewind in Terwaan kwam in 1455 reeds een einde. Davids vader zag namelijk met de dood van de toenmalige bisschop van Utrecht, Rudolf van Diepholt, een kans om weer een nieuw gebied binnen zijn invloedssfeer te krijgen. Dat ging echter niet zo vlot als hij had gedacht. De verzamelde proosten, dekens en kanunniken kozen met grote meerderheid van stemmen domproost Gijsbrecht van Brederode tot bisschop. David kreeg geen enkele stem. Dit was een lelijke streep door de rekening van hertog Philips. In plaats van een handlanger kreeg hij nu een telg uit het anti-Bourgondische geslacht Brederode - dat zelfs aanspraken maakte op de Hollandse graventitel - tot buurman/vorst. De hertog van Bourgondië legde zich niet bij de bisschopskeuze neer. Hij zond gezanten naar de paus, die de

elect Gijsbrecht van Brederode nog officieel moest benoemen. Toen Calixtus III werd ingefluisterd dat Philips de Goede kruistochtplannen had, verhief hij diens zoon David in plaats van de elect tot bisschop van Utrecht. Met de hulp van de legers van zijn vader werd de nieuwe bisschop vervolgens aan de macht geholpen. Gezeten op een prachtig paard en in volle wapenrusting gestoken, kon David op 6 augustus 1456 zijn intocht te Utrecht houden. Zijn veertig jaar durende episcopaat was begonnen. De moeilijkheden bij de benoeming bleken een slecht voorteken te zijn geweest. De regeringsperiode van bisschop David werd een aaneenschakeling van politieke moeilijkheden, die telkens slechts met veel strijd en geweld konden worden beslecht. (2)

Wie was David van Bourgondië ?

David van Bourgondië werd rond 1427 in Atrecht geboren. Zijn moeder heette Nicolette de Bosquiel. Philips de Goede huwelijkte deze maitresse later uit aan de Bourgondische edelman Etienne de Bours. Davids opvoeding was grotendeels in handen van de '*maistre des bastards de Monseigneur*' Antoine de Haneron. Deze was tussen 1430 en 1437 hoogleraar aan de toen nog jonge universiteit van Leuven. De door hem geschreven handboeken voor de Leuvense studenten, zijn gesteld in een helder Latijn, zonder de in de middeleeuwen gebruikelijke ellenlange filosofische uitweidingen. Haneron wordt wel gerekend tot de vroegste humanisten in de Nederlanden. David heeft zeker veel op kunnen steken van een geleerde die werd genoemd als 'de eerste die de Muzen naar het Noorden bracht' en bovendien bekend stond als een uitstekend pedagoog. (3) Bisschop David benoemde zijn oude gouverneur later tot zijn Raad. Het is niet precies na te gaan waaruit de opleiding van David nu precies heeft bestaan. Er zal zeker veel tijd zijn besteed aan het zich leren gedragen en bewegen als vorst, dat wil zeggen: jagen, paardrijden, vechten, dansen en dergelijke. In het ene jaar, 1450, dat David ingeschreven stond aan de universiteit van Leuven kan hij niet zo veel geleerd hebben. Haneron zal er echter ongetwijfeld voor hebben gezorgd, dat David Latijn leerde en de vakken van het trivium en het quadrivium redelijk onder de knie kreeg. (4)

Het beeld van David van Bourgondië in de bronnen.

Bisschop David heeft zich voortdurend tegen usurpatoren van alle kanten moeten verdedigen. Het feit dat hij daarbij wel eens minder fraaie methoden hanteerde is hem door de geschiedschrijvers bijzonder zwaar aangerekend. Het beeld dat zij van David schiepen is dat van een sluw, berekenend, trouweloos sujet, die middeleden als sluipmoord en overvallen niet schuwde. Het politieke handelen van deze bisschop zal hier evenwel niet worden besproken. Voor zijn bestuur van het bisdom Utrecht kan worden verwezen naar de dissertatie van S.B.J. Zilverberg: *David van Bourgondië, Bisschop van Terwaan en Utrecht* (ca. 1427-1496), Groningen, 1951. Voor een themanummer van Groniek over hofcultuur is het interessant, dat contemporaine en zestiende eeuwse bronnen David unaniem prijzen als een geleerd vorst, die een kring van intellectuelen en kunstenaars om zich heen had verzameld. In dit artikel zal worden geprobeerd na te gaan in hoeverre de beweringen over Davids culturele belangstelling in brede zin met bewijzen kunnen worden gestaafd.

De aantrekkelijkste bron voor David en de cultuur is de enthousiaste beschrijving, die Arnold Heymerick in 1476 van zijn bezoek aan de bisschop vervaardigde. (5) Heymerick (ca. 1420-1491) was domdeken te Xanten en tevens kanunnik van de St. Lebuinus te Deventer. Hij droeg zijn werk op aan de Utrechtse domdeken en bisschoppelijke Raad Ludolf van Veen. Deze bron is een kritiekloze lofrede op David, die doorgaans als onbetrouwbaar en dus waardeloos wordt afgedaan. De auteur beweert namelijk dat tijdens Davids regering alles pais en vree was. (6) Dit is inderdaad geheel bezijden de waarheid, want de bisschop heeft voortdurend moeten vechten om zijn zetel te behouden. De meeste informatie over David als liefhebber van kunst en cultuur is van Heymerick afkomstig. Het eigenaardige is dat deze elementen van zijn lofzang doorgaans wel worden geloofd. Misschien omdat hij het een en ander met veel oog voor detail, maar wel op een vrij nuchtere toon schildert.

Heymerick begint te vertellen dat de bisschop niet groot van gestalte was. Hij bezat fraaie gelaatstreken en had een vriendelijke blik en vrolijke ogen. Drie talen was David machtig: Latijn, Gallisch en Barbaars, zoals de Teutoonse landstaal volgens de auteur doorgaans werd aangeduid. In alle talen wist de bisschop welluidende zinnen te formuleren. Hij was voorts scherp van geest, goed van geheugen en zeer erudiet. In zijn jeugd, voor hij bisschop van Terwaan werd, had David de schone letteren en verschillende wetenschappen bestudeerd. De bisschoppelijke raad bestond uit geleerde mannen, die veelal hadden gestudeerd. Heymerick noemt ondermeer: Johannes Milites (Jean Milet), Philippus Clericus (Philip Duclerc), Anthonius Pottaius (Antoine Potage), Johannes Wittus (Jan de Witte), Reinierius Ethennius (Reinier van Etten), Theodoricus Vytterwerius (Dirk wter Weer) en Johannes Carvinus (Jean Carvin). De bisschoppelijke kapel bestond uit twintig zangers, die allemaal priester of geestelijke waren. Buitenlandse bezoekers vergeleken hun gezang met dat van de engelen. Een pauselijk legaat zou hebben verklaard dat zelfs aan de hoven van de keizer en de paus niet een vergelijkbaar koor was te vinden.

David had volgens Heymerick het kasteel Duerstede bij het stadje 'Wyck' tot een prachtig paleis laten omtoveren. Het gebouw kreeg onder zijn bewind nieuwe grachten, torens en muren, waarachter zich ruime vertrekken bevonden. Dan volgt een verslag van de rondleiding die Heymerick van de bisschoppelijke dienaar Everhardus had gekregen. De vloeren van de zalen waren geplaveid met Namuurs steen, dat zeer zacht was. Men mocht alleen op klompen of schoenen met houten zolen over de vloer lopen als deze met stro was afgedekt. Op Duerstede werd goed gegeten, doorgaans onder het genot van een glaasje wijn. De tafels waren versierd met kunstige tafelstukken. Everhardus wijst er wel op, dat je alleen van alle heerlijkheden kunt genieten als je matigheid betracht. De bediende spreekt met afschuw over de altijd dorstige Teutonen, die hun eten zonder onderscheid wegspoelen met grote hoeveelheden drank. De spijsen voor de bisschoppelijke tafel werden bereid door een Franse kok in een schone, goed geoutilleerde keuken. De daar gestookte houtskoolvuren waren zo groot, dat de hele keuken droog en warm bleef en nergens schimmel kon ontstaan. De wijnkelder en de provisiekamer waren goed voorzien. In de tuinen groeiden allerlei kruiden, groentes en vruchtbomen. Het spoot Heymerick zeer, dat hij de bibliotheek niet had bezichtigd. Hij had namelijk gehoord dat daar vele soorten prachtige manuscripten werden bewaard.

Alles was even fraai in slot Duerstede. Zelfs de stallen wa-

ren versierd. Het huishouden van de hertogen van Kleef, waar Heymerick veel kwam, stak hierbij wel bijzonder ongunstig af. Bij David werd weliswaar soberder gegeten, maar zijn meubilair, zijn tafelgerei en de rest van zijn interieur was ontgezeggen veel fraaier en weelderiger. In Kleef was het maar een beestebende, waar zelfs de paarden bier dronken en de honden alles bevulden.

De geschiedschrijver Willem Heda (ca. 1450-1525) geeft in zijn *Historia veterum episcoporum Ultrajectensium* veel minder informatie over Davids belangstelling voor kunst en cultuur. Deze Utrechtse kanunnik vertelt ons dat David van Bourgondië met veel pracht en praal tot bisschop van Utrecht werd verheven. Heda noemt de bisschop een man van eer, die grootmoedig was en die de godshuizen rijk had laten versieren. Hij was zelf een geleerde en beschermde de intellectuele talenten en de schone letteren. David was voorts volgens Heda een groot muziek liefhebber geweest, die er een uitstekende hofkapel op nahield. (7)

David van Bourgondië werd lange tijd bijgestaan door Thomas Basin (1412-1490), titulair bisschop van Caesarea. Basin was aanvankelijk Raad van koning Karel VII van Frankrijk, maar viel in ongenade bij diens opvolger Lodewijk XI. Hij vond een veilig heenkomen bij Lodewijks vijand Philips de Goede. In 1477 werd Basin tot wijbisschop (een soort hulpbisschop, die in plaats van de bisschop de wijdingen verrichtte) benoemd. Basin vervaardigde levensbeschrijvingen van Karel VII en Lodewijk XI. In zijn *Historia Ludovici XI* behandelt hij de oorlog tussen Holland en Utrecht in de jaren 1481-1483. Daar noemt Basin David goed onderwezen in de letteren en een verstandig en ruimhartig man. In betere tijden hadde bisschop grootse dingen verricht. Hij had wereldlijke en geestelijke gebouwen laten neerzetten, die allemaal even fraai waren. Tot slot vermeldt Basin nog, dat zijn heer vaak gekweld werd door hevige aanvallen van jicht. (8)

De humanist Gerard Geldenhouwer was secretaris van Davids half broer bisschop Philips van Utrecht. Hij had contact met Erasmus en andere geleerden van zijn tijd. In 1517 schreef Geldenhouwer een boekje over de intocht van Philips als bisschop in Utrecht. Erasmus kreeg van hem het verzoek een fraaie opdrachtbrief te schrijven, die voor in het boek kon worden afgedrukt. Erasmus zegde toe, waarschijnlijk met de verwachting dat bisschop Philips hem hiervoor financieel zou belonen. In de opdrachtbrief spreekt Erasmus de hoop uit, dat Philips net zo'n goede bisschop mag worden als zijn eminente broer David. David was een waardige zoon van zijn vader geweest. Hij moest naar mening van Erasmus in ere worden gehouden omdat hij, zelf een geleerd man, het peil van de geestelijkheid had bewaakt. (9)

Erasmus droeg zelf zijn geschrift *Querula Pacis* (Bazel, 1517) aan de nieuwe bisschop op. In de opdracht vergelijkt hij Philips wederom met zijn broer. David wordt door Erasmus een geleerd en wijs man genoemd, die tijdens zijn episcopaat veel zou hebben bijgedragen aan de waardigheid en de pracht van het bisschopsambt. (10) In zijn *Ecclesiastes* verhaalt Erasmus wat bisschop David deed om het intellectuele en zedelijke peil van zijn priesters te verhogen. De bisschop woonde volgens hem zoveel mogelijk de examens van de priesters in eigen persoon bij. Bij een gelegenheid zou hij slechts drie van de driehondert examinandis hebben laten slagen. Een van de aanwezigen vond dat te gek. Hij voegde de bisschop toe, dat de tijd voorbij was dat men alleen Paulussen en Hieronymussen ontmoette. Het zou een schande voor de kerk zijn als het slagingspercentage zo laag bleef. Davids antwoord zou hebben geluid dat hij heus geen Hieronymussen en Paulussen begeerde,

maar als hij ezels voor mensen ging aanzien zou de schande voor de kerk nog veel groter zijn. (11)

KERKELIJK BESTUUR EN KERKBOW

Geestelijk bewind.

Johannes Busch vertelt in zijn boek over de noodzaak van kloosterhervormingen een minder vleeiende anekdote over David. Busch zou in het legerkamp van Philips de Goede en David tijdens hun beleg van Deventer in 1456 aan een soldaat hebben gevraagd, waar hij bisschop David kon vinden. Het antwoord luidde: 'Heer, gij moet niet zeggen 'bisschop David', maar 'waar is mijn heer van Utrecht''. (12) Deze opmerking doet geen recht aan Davids inspanningen voor de bevordering van de vroomheid en de verheffing van het peil van de geestelijken in zijn diocees. Voorbeelden van zijn ingrijpen en corrigerend optreden tegen misstanden zijn er te over.

De bisschop trad herhaaldelijk op tegen priesters die hun taken verwaarloosden of door hun levenswandel de kerk compromitteerden. Strenge kloosterordes als de Carmelieten en de Karthuizers waren bij hem favoriet. Hervormingsbewegingen als de Congregaties van Bursfeld en Windesheim en de Moderne Devoten konden op Davids steun rekenen. Onder zijn bewind werd veel gebruik gemaakt van het zogenaamde visitatierecht; het recht van de bisschop of een andere kerkelijke instantie om een controlebezoek aan een klooster te brengen. Dergelijke onaangekondigde acties waren hoog nodig. Vooral met de Benedictijner en de Franciscaner kloosters was het in ons land droevig gesteld. Kloosterlingen als abt Agge van de Verenigde Kloosters van Hemelum en Stavoren, die een moordenaar was of de Minderbroeders te Kampen, die hun klooster uit zorgeloosheid hadden laten afbranden, waren David een gruwel. (13) Deze kloosters werden 'hervormd'; wat inhield dat de tucht er werd hersteld. Voortaan moesten de monniken of de nonnen precies volgens hun regel leven. Zoveel mogelijk probeerden de visitatoren losgeslagen kloosters te dwingen zich aan te sluiten bij de kloosterhervormingsbewegingen van Windesheim of Bursfeld.

David van Bourgondië had uitstekende geestelijke adviseurs in dienst. Zijn wijbisschoppen Johannes van Riet, Goswinus Haecx, Jodocus van Mechelen en Thomas Basin waren geleerde mannen, die goed bekend stonden. (14) De onorthodoxe denkbeelden van Wessel Gansfort hebben de bisschop tot nadenken gestemd. Gansforts theologie stelt de bijbel en het christelijk geweten centraal. Zelfs het instituut kerk was volgens de geleerde aan de Heilige Schrift onderworpen. Het bijbelwoord was de allesoverheersende norm. Deze ideeën van Gansfort waren niet ongevaarlijk. Bisschop David moest hem dan ook tegen de inquisitie in bescherming nemen. De twee mannen kenden elkaar persoonlijk, vanaf ongeveer 1475, toen Gansfort voorgoed naar de Nederlanden was teruggekeerd. Een paar jaar eerder had David al een brief naar Wessel gestuurd met het verzoek zich snel naar het bisschoppelijk zomerverblijf te Vollenhove te begeven. Tot in de zeventiende eeuw bevonden zich drie brieven van David van Bourgondië aan Wessel Gansfort en enkele brieven van Gansfort aan de bisschop in het Olde Convent te Groningen. Gansfort stierf op 3 oktober 1489 in dit klooster. De Groningse hoogleraar en veelschrijver Martin Schoockius eigende zich de brieven toe

Sindsdien zijn ze spoorloos verdwenen. Schoockius noemt in zijn *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis* David een groot man, die een vrijgevig maecenas was van vele geleerde mannen en geeft vervolgens de tekst van de brief uit 1473 (15): *'Mijn beminde zoon Wessel. Wij wensen, dat onze zegen u altijd zal vergezellen. Verder meld ik u, dat ik thans uwe aanwezigheid behoef om goede raadgevingen aan mijne zielen te kunnen geven. Velen zijn er bij mij, die u om uwe geleerdheid en deugd een warm hart toedragen, maar ik hoor hen niet datgene aandragen wat gij voor lange tijd getrouw placht te verhalen. Sedert lang weet ik, dat gij een fijnzinnig Doctor zijt. Ik weet dat velen u zoeken te verderven. Dit zal nooit gebeuren zolang ik in vriendschap met u het leven geniet. Maar kom zo spoedig mogelijk, want ik moet over alles met u spreken en verlang er naar mij te kunnen verheugen. Groeten uit Vollenhove, "in vigilia Pontiani", in het jaar onzes heren 1473.'* (16) De bisschop hield woord. Hij betaalde Gansforts logies in het klooster Agnietenberg bij Zwolle en vergoede misschien ook de onkosten die de Geestelijke Maagden van het Olde Convent voor de geleerde maakten. Gansfort woonde namelijk beurtelings in Groningen en op de Agnietenberg. (17)

Het is moeilijk te bepalen hoe vroom David zelf was. Zijn grootste zorg betrof de instandhouding van zijn wereldlijke macht. De hervormingen op kerkelijk gebied moeten uiteraard in het licht van zijn streven naar een efficiënte gecentraliseerde bestuursorganisatie in het bisdom worden gezien. Er zijn geen berichten van door David begane uitspattingen. Voor zover bekend had David zelfs geen kinderen, wat voor een vijftiende eeuwse geestelijke zeer uitzonderlijk zou zijn. Overigens merkt de kroniekschrijver Paul Rudolfszoon van Rixtel in zijn *Prelia-rius* (1517) wel op over bisschop David *'dat hij ontuchtige geestelijken van de bij hen inwonende bijzitten scheidde, ofschoon er gezegd werd, dat hij vroeger zelf aan dit euvel schuldig geweest was. Doch hij beterde zich in zijn latere leven en wekte anderen tot verbetering op.'* (18) Mogelijk heeft de auteur David verward met zijn broer Philips. Die was in zijn jonge jaren zeker niet van onbesproken gedrag. Philips bracht, verwickeld in een amoureuze affaire, eens iemand ter dood. Bij een vrouw uit Mechelen had hij drie zoons genaamd Philips, Johannes en Olivier. (19)

Bisschop David stichtte twee eeuwigdurende vicariën ter ere van God, de Maagd Maria en de apostelen Johannes en Jacobus op het altaar van St. Agatha in de kerk te Wijk bij Duurstede. (Een vicarie is een bedrag of een bron van inkomsten, waaruit het houden van een bepaald aantal missen op een altaar worden bekostigd.) Vanaf 1484 kreeg het bisdom er op bisschoppelijk bevel een feestdag bij. Voortaan werd op 21 november de 'Voorstelling van de Maagd Maria in de tempel' kerkelijk gevierd. (20)

Kerkelijk maecenaat.

Tijdens de regering van bisschop David nam de bouw van de Utrechtse dom een grote vlucht. Het dwarsschip werd voltooid en men maakte een begin met het schip. Het beheer en de bouw van de kathedraal waren in handen van de 'domfabriek'. De domfabriek werd geleid door de belangrijkste leden van het domkapittel, met aan het hoofd een fabriekmeester. W.H. Vroom stelt in zijn dissertatie *De Financiering van de Kathedraalbouw* (Maarssen, 1981) zelfs dat *'de bisschoppen van Utrecht nooit enige substantiële bijdrage hebben geleverd voor de bouw van*

de dom.' (21) David van Bourgondië heeft zich misschien relatief nog veel voor de dom ingespannen. Als eerste bisschop bemoeide hij zich met de keuze van de fabriekmeester. (22) Hij stelde een aflaat van veertig dagen in voor iedereen die geld of goederen aan de dom schonk. (23) Gelovigen die biechtten dat zij onrechtmatig verkregen goederen bezaten, moesten die op bevel van de bisschop afstaan aan de domfabriek. (24) David gaf zelf geen financiële steun. In de wat zure opmerking van de Utrechtse historicus N.B. Tenhaeff *'Maar overigens deed hij (David) voor de bouw niets dan in tijd van geldnood een enkele keer wat van, niet aan de dom te lenen'* schuilt dan ook enige waarheid. (25)

Het kerkinterieur en pracht en praal tijdens de eredienst gingen de bisschop meer ter harte. Hij liet prachtige reliekhouders, miskelken, missalen en kerkelijke gewaden voor de dom maken. Het schenken van een geheel gouden stalletje van Bethlehem, waarin stukjes van het haar en de kledij van de Maagd Maria waren bevestigd, was toch zeker een royaal gebaar. Deze reliek wordt in een dominentaris van 1504 beschreven als *'een gulden cleynoet, gemaect na die manieren als men dat huys Bethlehem pleech te beduyden, daer an syn dese nabescrevene guldene beelde, gesteente ende cleynode.* Kortom de stal te Bethlehem was met alles erop en eraan nagemaakt. Overal waren bovendien edelstenen aangebracht. Zelfs het gouden dak was voorzien van zes diamanten, acht robijnen en acht parelen, waartussen een engel van goud stond die een banderol met de woorden *Gloria in excelsis Deo* vasthield. (26) Een groot gebrandschilderd raam was het tweede grote geschenk van David aan de dom. Het raam werd in 1487 in de pas gereedgekomen noorderdarsbeuk geplaatst. Op dit zogenaamde Davidsglas was de geschiedenis van David en Goliath afgebeeld. Onderaan stond David van Bourgondië zelf in volle wapenrusting, maar wel met een mijter op het hoofd. (27) Van al dit fraais is niets meer over. De kerkschat werd in tijd van geldnood in 1578 omgesmolten. Schip en dwarsbeuken van de dom stortten in 1674 tijdens een orkaan in. (28) De bisschop toonde zich ook vrijgevig tegenover kleinere kerken. De St. Jan te Utrecht kreeg een stel kerkelijke gewaden van rood brokaat met goudomrande boorden en veel borduurwerk. Het Catherijne Convent te Utrecht bezit daarvan nog een koorkap en twee dalmatieken. Een kazuifel uit de St. Jan belandde in de St. Paulskathedraal te Luik. In het borduurwerk van dit gewaad zijn de wapens van het Sticht en van Bourgondië aangebracht met Davids lijfspreuk *'Altijt bereit.'* (29) De kerk van Wijk bij Duurstede liet de bisschop vergroten. In 1486 werd begonnen aan de bouw van een hoge toren. Het was de bedoeling, dat de St. Jan een verkleinde kopie van de Utrechtse dom zou worden. Door geldgebrek werd de toren nooit afgebouwd. Hij heeft nog steeds geen spits. Boven de ingang van de kerk werd het wapen van bisschop David aangebracht. (30) Het bisschoppelijk archief bevat een post van 325 Rijnse guldens, die in 1487 aan beeldhouwer Adriaen van Wesel werden uitbetaald. Van Wesel had in opdracht van David een altaartafel voor het klooster Agnietenberg bij Zwolle vervaardigd. (31)

Meer immateriele steun gaf David de St. Hippolytus te Overlangbroek. Iedereen die een som geld schonk om het verval van de kerk tegen te gaan, ontving een aflaat van veertig dagen. Omdat dit wat sneu was voor de minder draagkrachtigen, konden zij die te arm waren een aflaat verdienen door op bepaalde feestdagen drie maal het Onze Vader en drie maal het Angelus te bidden. (32) De zelfde baten en voorwaarden waren verbonden aan

giften voor de instandhouding van een lijdensvoorstelling op het kerkhof van de St. Jan te Wijk bij Duurstede. (33)

MAECENAS VAN GELEERDEN

Alle bronnen spreken van een kring van geleerden rond David van Bourgondië. In de eerste plaats zullen dit zijn Raden zijn geweest. Hieronder waren veel gestudeerde lieden, vooral juristen, afkomstig uit de lagere adel en de burgerij. (34) De belangrijkste bisschoppelijke dienaar was Ludolf van Veen. Van Veen had in Parijs samen met Wessel Gansfort gestudeerd (35) en bekleedde in Utrecht belangrijke functies als die van domdeken en voorzitter van de 'Schive'. (36) De bisschop had in 1474 dit nieuwe hooggerechtshof opgericht om de corrupte rechtspraak te hervormen en onder controle te krijgen. Deze rechtbank werd gevuld met bisschoppelijke ambtenaren als: Mr. Johannes Milites, *doctor legum* en proost van Arnhem; Mr. Dirc Wterweer, 'doctoer in den geestelijken rechte' en onder andere vicaris van de bisschop; Philips Duclerc, kastelein van Duerstede en Mr. Johannes Carvijn, 'licentiaat in beyden rechten' en kanunnik van de dom. De door Heymerick vermelde Jan de Witte was eveneens jurist en vicaris-generaal in *spiritualibus* van de bisschop. Voorts zijn als Raad inderdaad ook Reinier van Etten 'doctoer ende licentiaat in beide de rechten' en Mr. Anthonius Potage, 'licentiaet in medicinen' en lijfarts van de bisschop te vinden. Een heel speciale Raad was Mr. Wessel Gosevaert, 'in der gotheit doctoer'. (37) Als deze heren 's avonds bijeen waren in een van Davids kastelen zullen zij ongetwijfeld erudiete gesprekken hebben gevoerd. Wessel Gansforts functie van bisschoppelijk lijfarts lijkt geen erebaan te zijn geweest. De geleerde had in de loop der jaren veel kennis van de geneeskunst vergaard. De Groninger schoolmeester Anthonius Liber begroette Gansfort bij zijn thuiskomst dan ook met de woorden: *Tu modo noster eris Galenus*. (Jij alleen zult onze Galenus zijn) Naar het luidt zouden de door Gansfort voorgeschreven baden in lauwe melk de aan jicht lijdende bisschop veel verlichting hebben gebracht. Een ander staaltje van Gansforts medische vaardigheid is zijn advies aan een zieke geestelijke om in een in de lengte doorgesneden stier te gaan liggen. Door de warme ingewanden zou de man zeer snel weer op krachten zijn gekomen. (38)

Erasmus had veel waardering voor David van Bourgondië. Misschien ontmoette hij de bisschop reeds als jongetje in Utrecht. Volgens de overlevering was Erasmus in de jaren zeventig van de vijftiende eeuw enige tijd koorknaap aan de dom. Op zijn oude dag heeft Erasmus namelijk aan de humanist en muziektheoreticus Heinrich Glarean verteld dat hij in zijn jeugd een leerling van Jacob Obrecht was geweest. (39) Obrecht was waarschijnlijk tussen 1476 en 1478 in Utrecht als zangmeester werkzaam. (40)

De priesterwijding van Erasmus door bisschop David is evenmin zeker. De bron hiervoor is een citaat in Ignatius Walvis' *Beschrijvinge der Stadt Gouda* (1713) uit een verloren gegaan zestiende eeuwse boek. Walvis schreef: 'In 't jaar 1492 wijdde hem (Erasmus) de bisschop van Utrecht op St. Markusdag (25 april) tot priester.' Helaas staat er 'bisschop van Utrecht' en niet 'David van Bourgondië'. Het is daarom net zo goed mogelijk dat Erasmus zijn wijdingen ontving van één van de wijbisschoppen, zoals toen gebruikelijk was. De originele wijdingsbrief van Erasmus is niet bewaard gebleven. (41) Drie jaar eerder had Erasmus

in ieder geval wel gedichten naar Utrecht gezonden vanuit zijn klooster te Steyn. (42) Zoals boven al is verteld sprak Erasmus met lof over bisschop David. Men mag dus aannemen, dat hij verguld was met een ring uit zijn nalatenschap. Bisschop Philips schonk Erasmus te Brugge op 15 juli 1520 een gouden ring met een saffier, aan weerszijden waarvan zwarte geëmailleerde bloemen waren aangebracht. De geleerde zou een aangeboden prebende van de hand hebben gewezen, waarop Philips besloot hem een ring van zijn overleden broer aan te bieden. (43) Jaren later vertelde Erasmus verheugd dat hij via een Leuvense boekhandelaar beslag had weten te leggen op de bontmuts van David. Het hoofddeksel zou bij hem de herinnering aan zowel David als Philips levendig houden. (44)

Erasmus opmerking ten aanzien van Davids zorgen over het intellectuele peil van ondermeer de geestelijkheid is niet met veel voorbeelden te onderbouwen. De bisschop bemoeide zich in 1476 met de organisatie van het onderwijs aan de Hieronymusschool te Utrecht. (45) Stoute Zwolse scholieren konden voor een standje naar het bisschoppelijk zomerverblijf in Vollenhove worden gezonden. (46) De kans om in Utrecht een universiteit te stichten heeft David laten liggen. Op 17 maart 1470 nam de Raad van Utrecht het besluit de oprichting van een universiteit voor te bereiden. Het bleef bij een besluit. David schijnt geen initiatieven te hebben ontplooid om de plannen van de enthousiaste burgers te steunen. Veel kans van slagen had het plan overigens niet. Het is zeer de vraag of de noordelijke Nederlanden voldoende studenten voor een universiteit zouden hebben kunnen leveren. Davids halfbroer Karel de Stoute zou de door hem geprotégeerde universiteit van Leuven bovendien zeker niet hebben laten beconcurreren door een Utrechtse stichting. (47) De bisschop heeft in 1476 wel Ludolph Zangher uit Giethoorn aanbevolen bij het *Domus Scholarium* te Perugia. (48)

Van de rijk voorziene bibliotheek waar Heymerick over spreekt is zo goed als niets terug te vinden. De meeste werken in de bibliotheek van Duerstede zullen wel van geestelijke aard zijn geweest. In een inventaris van dit kasteel, die werd opgemaakt na de dood van Philips van Borgondië, worden vele boeken opgesomd. Een post luidt zelfs: 'Hondert ende negenthien boucken onder groot ende cleyn'. Het daarna genoemde 'pontificaal in parchemijn gescreven van salige bisscop David' is het enige boek in de inventarislijst dat zeker van David is geweest. (49) Dit pontificaal, waarin de orde en de gebeden voor de specifiek bisschoppelijke liturgische functies staan beschreven is waarschijnlijk bewaard gebleven. Het Teylers Museum in Haarlem bezit een pontificale uit de nalatenschap van bisschop David dat weleens bovengenoemd *liber pontificalis* zou kunnen zijn. (50)

De handschriftateliers in het bisdom Utrecht kwamen tijdens Davids regering tot grote bloei. Toch zijn er geen aanwijzingen dat de bisschop zelf als opdrachtgever optrad. De twee geïllustreerde handschriften, die met David van Borgondië in verband kunnen worden gebracht, zijn beide in de zuidelijke Nederlanden vervaardigd. De bekendste miniatuur waarop David de kroniek *Compendium historiae universalis* van Aegidius de Roya in ontvangst neemt, werd waarschijnlijk in opdracht van zijn halfbroer Anthoine te Brugge vervaardigd. (51) Tijdens zijn episcopaat in Terwaan had David de bekende miniaturenschilder Marmion het bovengenoemde pontificale laten maken. (52) De bloei van de handschrift- en miniatuurkunst te Utrecht zal moeten worden toegeschreven aan de grote vraag naar geestelijke werken als bijbels, missalen en getijdenboeken in een bisschopsstad. De tal-

loze geestelijken die daar leefden waren allen potentiële opdrachtgevers van mooie boeken. Van Davids tegenstander Gijsbrecht van Brederode en van kanunnik Evert Zoudenbalch zijn bijvoorbeeld respectievelijk een getijdenboek en een geïllustreerde bijbel, beide in Utrecht vervaardigd, bewaard gebleven. (53) Voorts leefde de copïist Nicolaus Gruter de Scoerle tijdens Davids episcopaat waarschijnlijk in Utrecht. Van hem bezit de Universiteitsbibliotheek Leiden een uit 1471 daterend manuscript met werken van Cicero, Sallustius en de Italiaanse humanist Buonaccorso. (54) Er zijn evenwel geen contacten tussen Gruter en het bisschoppelijk hof te bewijzen.

Met het gedrukte woord lijkt David van Bourgondië zich eveneens weinig te hebben beziggehouden. Toch werden de eerste gedrukte boeken in de noordelijke Nederlanden in Utrecht vervaardigd. Nicolaes Ketelaer en Gerardus van Leempt produceerden in deze stad vanaf 1473 een serie indrukwekkende uitgaven. (55) De drukker Jan Veldenaer was tussen 1478 en 1482 in Utrecht werkzaam. Hij vervaardigde daar in 1480 een Nederlandstalige editie van Werner Rolevincks wereldkroniek *Fascilus Temporum*. Ten gevolge van de burgeroorlog tussen de bisschop en de Utrechtenaren vluchtte Veldenaer in 1482 naar Culemborg. In dit stadje legde hij zich toe op de produktie van populaire volksboeken. Op 27 september 1483 verscheen in Culemborg de *Spieghel der menschliker behoudnisse*. Veldenaer versierde het titelblad met drie wapens, dat van David, van Culemborg en van Maximiliaan van Oostenrijk. Deze laatste had met zijn legers op 3 september voor bisschop David de stad Utrecht heroverd. (56)

David van Bourgondië heeft zeker de mogelijkheid gehad met gedrukte boeken in aanraking te komen. Hij stond bijvoorbeeld op goede voet met de priester-copiïst Theodorus van Heusden, die zelf een collectie incunabelen bezat. (57) Toen de zogenaamde Aflaat van Saintes in 1483 in de Nederlanden moest worden gepropageerd, wist David overigens de weg naar de drukpers heel goed te vinden. De Delftse drukker Jacob Jacobzoon van de Meer kreeg opdracht Davids mandementen over de aflaat, twee begeleidende theologische traktaten en de benodigde aflaatbrieven te drukken. De aflaat van Saintes werd dus op moderne wijze in de Nederlanden geïntroduceerd. Misschien is het feit, dat een kwart van de opbrengst ten goede kwam aan de domfabriek, een verklaring voor deze adequate publicitaire begeleiding. (58)

BOUWKUNST, BEELDENDE KUNSTEN EN MUZIEK

Bouwkunst.

De 'Bisschopshof' te Utrecht, de officiële residentie, werd in de jaren 1456-1496 weinig bewoond. De bisschop stond herhaaldelijk op gespannen voet met de Utrechtenaren en vertoefde daarom liever elders. Davids favoriete buitenverblijf was het slot Duerstede bij het stadje Wijk. Dit uit de dertiende eeuw daterende kasteel was in 1449 in het bezit van de bisschoppen van Utrecht gekomen. Onder David werd het kasteel naar Frans model verbouwd. Vier ronde torens van verschillende dikte gaven het kasteel een totaal ander aanzien. De grootste toren, oorspronkelijk op de noord-westelijke hoek, is bewaard gebleven. De doorsnee is veertien meter en aan de onderkant zijn de muren meer dan vier meter dik. De toren telde vier verdiepingen. Het oude donjon werd aan drie zijden ingebouwd met woonvertrekken. Als sluit-

stuk van de verbouwingen kwam er een nieuw poortgebouw dat was voorzien van het bisschoppelijke wapen. (58)

Van het interieur van het kasteel ten tijde van David is weinig bekend. De inventarissen van Philips van Bourgondië tonen een luxueus ingericht slot, verfraaid met vele kunstvoorwerpen. Philips leefde in ieder geval wel als een renaissancevorst met vele geleerden en kunstenaars om zich heen. De inventarislijsten delen maar bij weinig voorwerpen mee, dat ze in het bezit van David waren geweest. Het betreft hier niet bepaald de indrukwekkendste dingen. Het merendeel van de van David geërfde zaken waren liturgische voorwerpen; kerkelijke gewaden, een altaarkleed, een zilveren kruis en zilverwerk dat waarschijnlijk ook voor de mis bestemd was. Voorts een deken, een 'vergult uylken' dat dienst had gedaan als helmtken op Davids hoofdharnas en een tapijt. Een magere oogst als we deze dingen vergelijken met de schilderijen van bijvoorbeeld Jan Gossaert en Jeroen Bosch, de humanistische geschriften en boeken, de juwelen en de antieke munten en gemmen van Philips. (59)

Schilder- en beeldhouwkunst.

De regeringsperiode van David van Bourgondië valt samen met het leven van schilders als Dirc Bouts (ca. 1415-1475), Hans Memling (ca. 1430-1495), Hugo van der Goes (1440-1482), Geertgen van St. Jans (ca. 1460-1495) en Jeroen Bosch (ca. 1450-1516). Weer zijn er geen bewijzen van contacten tussen deze kunstenaars en de bisschop. De schilderkunst bloeide vooral aan het hof van Philips de Goede en Karel de Stoute in de zuidelijke Nederlanden. In het noorden vond een 'topschilder' als Dirc Bouts kennelijk te weinig emplooi. Bouts werd in Haarlem geboren, maar schilderde zijn altaarstukken in Leuven. (60) De in Haarlem werkende Geertgen en Jeroen Bosch zijn de bisschop kennelijk onbekend gebleven. Wat de Meester van Delft bewoog om rond 1490 de St. Maarten op de linkervleugel van een altaarstuk de gelaatstrekken van David van Bourgondië te geven, weten we niet. (61) Als bewijs voor een eventuele schilderkunstige interesse van de bisschop kan het schilderij niet zondermeer dienen.

Utrecht kende in de tweede helft van de vijftiende eeuw een aantal grote beeldhouwateliers. De vraag naar heiligenbeelden, retabelen (gebeeldhouwde altaarstukken) en ornamenten was in deze periode erg groot. De dom van Utrecht was niet bepaald de enige kerk waaraan toen werd gebouwd. De reeds genoemde Adriaen van Wesel leidde het belangrijkste beeldhouwatelier in de bisschopsstad. Hij leverde bijvoorbeeld de beelden voor het oksaal in de dom. Het geschilderde altaarstuk op een houten predella, dat in 1489 in de dom werd geplaatst, was een produkt van 'Adriaen van Wesel, houtsnijder; Jan Aertz, schrijnwerker; en Ernest van Schayck, schilder.' (62) Er zijn echter geen aanwijzingen dat bisschop David Adriaen van Wesel nog andere dan die ene opdracht voor het klooster Agnietenberg heeft gegeven.

Muziek.

Heymericks en Heda's beweringen over de liefde voor de muziek van David lijken op waarheid te berusten. Vrij algemeen wordt aangenomen dat Jacob Obrecht de beroemde hofkapel een aantal jaren heeft geleid. (63) De paus was inderdaad onder de indruk

van de prestaties van de zangers. In de Vaticaanse archieven is een machtiging te vinden, die de koorleden toestaat niet bij hun beneficiën te wonen. (64) Op de hoek van het Oudkerkhof en de Domsteeg stond een huis waar twaalf koorknepen in vaste dienst woonden. Een van de belendende percelen was het woonhuis van domorganist Magister Johannes. Veel fraaie muziekstukken zal Johannes evenwel niet hebben kunnen spelen. Het kerkorgel stond lange tijd opgesteld in het bouwvallige Romaanse deel van de dom. Het instrument moest in 1479 gestut worden met *'twee vueren masten'* en *'gedect ende becleet voor den regen ende wynt met een groet seyll.'* De organist speelde ondertussen op een uit de St. Janskerk geleend noodorgeltje. Pas in 1485 kreeg Gheert Peterzoon de orgelmaker 85 Rijnse guldens uitbetaald voor de verplaatsing van het orgel. Dit was inmiddels gerestaureerd en door Dirk Schaey met schilderingen verfraaid. (65) Toch was het misschien maar goed, dat Obrecht voornamelijk gezongen missen en liederen componeerde, waarin *'de stemmen der zangers in een nooit tevoren zo kunstig doorwrochte polyphonie klonken.'* (66)

SLOTBESCHOUWING

Enthousiaste uitroepen als *'de bouwlustige bisschop David den Bourgondiër, verzet op weelde en kunst.'* (67) Of David van Bourgondië, die Gansfort bij zich wenste *'omdat hij in hem meer in het algemeen een belangrijke aanwinst zag voor den kring van intellectuelen, dien de Humanistische geestelijke aan zijn schitterende hofhouding had verbonden'* (68), moeten met de nodige scepsis worden beschouwd. Van het intellectuele en artistieke leven rond bisschop David van Bourgondië moet men geen al te hoge verwachtingen hebben.

Vooralsnog zou ik mij aan willen sluiten bij de voorzichtige uitspraken van J.F.M. Sterk en S.B.J. Zilverberg. Sterk noemt in zijn dissertatie over Philips van Bourgondië David *'evenals zijn voorvaders zeer prachtlievend'*, maar voegt er aan toe dat *'zijn maecenaat, waarvan de omvang zich nog grotendeels aan het oog onttrekt, voornamelijk lag op het gebied van de kerkelijke kunst.'* (69) David van Bourgondië moet worden gezien als een middeleeuws vorst met een meer dan gemiddelde belangstelling voor kunst en cultuur. Omdat hij een bisschop was, uitte dat zich vooral in een maecenaat op het gebied van kerkelijke kunst en kerkbouw. Zijn inspanningen voor de verfraaiing van kerken en van de eredienst zijn echter meer een uiting van zijn vorstelijke macht, dan een bewijs van zijn liefde voor de kunst. David lijkt zijn positie als bisschop met wereldlijke macht bijna zelf ook als tweeslachtig te hebben ervaren. Waarom zou hij zich anders op het raam in de dom in volle wapenrusting gecombineerd met een bisschopsmijter hebben laten afbeelden? Officieel mocht een geestelijke niet vechten en had dus ook geen harnas nodig.

Aan het feit dat David veel gestudeerde lieden in dienst had, moeten niet te veel conclusies worden verbonden. Om het voor die tijd vrij ingewikkelde bestuursapparaat van het bisdom Utrecht draaiende te houden, waren mensen nodig met zowel verstand van wereldlijk als kerkelijk recht. Het is echter een misvatting te denken, dat iedereen die toen universitair opgeleid was, belangstelling had voor het humanisme. Net zo min als het grootste deel van de huidige managers en topambtenaren van academisch niveau zich niet voor filosofie en letterkunde interesseert, lazen de meeste vijftiende eeuwse klerken nooit Cicero of Lorenzo Valla.

Nog afgezien van de kwestie of de Bourgondische vorsten überhaupt wel zoveel belangstelling hadden voor de nieuwe Renaissance-geleerdheid, is het in ieder geval onjuist om alle intellectuele uitingen in Utrecht met het hof van David van Bourgondië in verband te brengen. In de bisschopsstad woonden zeer veel geestelijken met een behoorlijke opleiding. Het is dus niet verwonderlijk dat men in Utrecht veel boeken las en daar opdrachten voor kunstwerken werden gegeven. Bisschop David was zeker geen Renaissancevorst zoals zijn broer Philips. Daarvoor waren de noordelijke Nederlanden in de vijftiende eeuw nog niet rijp. Als David werkelijk zo buitengewoon sterk geïnteresseerd was geweest in kunsten en wetenschappen, waren daarvan vast wel meer bewijzen bewaard gebleven. De grote schilders trokken onder zijn episcopaat weg. 'Echte' humanisten als Rudolf Agricola moesten hun heil in Duitsland zoeken. De bisschop prefereerde de vrome Wessel Gansfort.

Toch moet het een en ander niet te negatief worden geïnterpreteerd. Davids regering was zeker geen dieptepunt op cultureel gebied. Zijn doen en laten toont ons een schrandere man, met een behoorlijke opleiding en die op allerlei gebied hervormingsgezinde ideeën had. De unanieme lof in de bronnen over Davids liefde voor kunst en cultuur is uiteraard niet geheel uit de lucht gegrepen. Het is bijvoorbeeld niet niks dat iemand als Erasmus zijn waardering voor de bisschop uitspreekt, terwijl hij daarbij geen direct voordeel heeft.

Voorlopig kan de door Sterk opgeworpen vraag over de omvang van Davids maecenaat niet worden beantwoord. Alleen een zeer uitgebreid archiefonderzoek zou - met een portie geluk - misschien meer bewijzen voor geleerdheid en kunstlievendheid boven water kunnen halen. Het is voor mij wel de vraag of dat de moeite waard is. De archieven van David zijn gebrekkig overgeleverd en inventarislijsten van zijn bezittingen zijn niet bekend. Ik vrees dat een dergelijke studie tot dezelfde slotsom zou komen als Zilverberg in 1951. Deze historicus eindigde zijn hoofdstuk over het geestelijk bewind en de bescherming van kunsten en wetenschappen door de bisschop wat zuinigjes met: *'David moge misschien wel de neigingen van een maecenas gehad hebben; toch mogen wij niet zonder meer de bloei van de kunst aan hem toeschrijven.'* (70)

NOTEN

- 1 R. Vaughan, 'Bespreking van J. Sterk, "Philips van Bourgondië (1465-1524). Bisschop van Utrecht als protagonist van de renaissance. Zijn leven en maecenaat"' in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* XCVII(1982) 94.
- 2 W. Jappe Alberts, 'Het Sticht Utrecht 1433-1477, Gelre en de Friese landen 1423-1477' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)* (Utrecht en Antwerpen, 1951) III, 344-347; M.D.A. Berents, 'Het Sticht Utrecht, Gelre en Friesland 1423-1482' in: *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem, 1980) IV, 292-304; S.B.J. Zilverber, *David van Bourgondië. Bisschop van Terwaan en Utrecht. (ca.1427-1496)* (Groningen, 1951) 10-18.
- 3 J. Ijsewijn, 'The coming of humanism tot the Low Countries' in: H.A. Oberman en T.A. Brady, eds. *Paul Osakr Kristeller itinerarium Italicum* (Leiden, 1975) 217-219.
- 4 Zilverberg, *David van Bourgondië*, 4-9.
- 5 Arnoldus Heymricus Epistola, *Analecta* I, G.Dumbar, ed. (Deventer, 1719) 349-440; Arnold Heymerick *Vita Davidis episcopi Traiectini. Die Schriften des Arnold Heymerick*, F.W. Oediger, ed. (Bonn, 1939) 108-133.
- 6 *Ibidem*, 125; zie ook: Zilverberg, *David van Bourgondië*, 109.
- 7 Willem Heda *Historia veterum episcoporum Ultraiectensium*, A. Buchelius, ed. (Utrecht, 1642) 291-306.
- 8 Thomas Basin *Historia Ludovici XI*, C. Samaran, ed. *Histoire de Louis XI* (Parijs, 1972) III, 138,140,159.
- 9 Gerardus Geldenhauer *Collectanea*, J. Prinsen Lzn., ed. (Amsterdam, 1901) 217-218; Desiderius Erasmus *Opus Epistularum*, P.S. Allen, ed. (Oxford, 1906) no. 645.
- 10 *Ibidem*, no. 603.
- 11 Desiderius Erasmus *Ecclesiastes sive de ratione concionandi*, J. Clericus, ed. *Desiderii Erasmi Roterodani Opera Omnia* (Leiden, 1704) V, kol.808; Dit verhaal wordt zeer vaak geciteerd. Zie bijvoorbeeld: Zilverberg, *David van Bourgondië*, 102 en A.J. van de Ven, 'David van Bougondië, bisschop van Utrecht, en de priësterwijding van Erasmus' in: *Rotterdams Jaarboekje* (1970) 200-201.
- 12 Johannes Busch, *Liber de reformatione monasteriorum*, K. Grube, ed. (s.l., 1886) 784. Geciteerd bij: Zilverberg, *David van Bourgondië*, 20.
- 13 *Ibidem*, 104.
- 14 *Ibidem*, 102.
- 15 M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo ecclesiasticis* (Groningen, 1651) 432-433. De Friese historicus Suffridus Petrus spreekt in zijn *De Scriptoribus Frisiae* (Keulen, 1593) 77, over een verzameling brieven van David van Bourgondië, Wessel Gansfort en andere geleerden, die hij in het Olde Convent had bekeken. Hierover ook: M. van Rhijn, *Wessel Gansfort ('s Gravenhage, 1970)* 113, LV, LVI.
- 16 *Ibidem*, 101.
- 17 *Ibidem*, 121, 137, 138.
- 18 Paul Rudolfszoon van Rixtel Prelisarius, J.G. Ottema, ed. (Leeuwarden, 1855) 20 e.v. Citaat bij: Zilverberg, *David van Bourgondië*, 103. Over de kroniek: M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen ('s Gravenhage, 1981)* no. 344, 372-373.

- 19 J.F.M. Sterk, *Philips van Bourgondië, 1456-1524. Bisschop van Utrecht als protagonist van de renaissance, zijn leven en maecenaat* (Zutphen, 1980) 15, 18.
- 20 Zilverberg, *David van Bourgondië*, 109.
- 21 W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw* (Maarsen, 1981) 81.
- 22 *Ibidem*, 200.
- 23 S. Muller Fzn., ed. *Regesten van het Archief der Utrechtse bisschoppen* (Utrecht, 1919) III no. 3741.
- 24 *Ibidem*, no. 4437.
- 25 N.B. Tenhaeff, *Verspreide geschriften* (Groningen, 1949) I, 68.
- 26 G. Brom, 'Middeleeuwse kerksieraden' in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht XXVI* (1900) 233-324. Beschrijving van de stal op 267-268.
- 27 Sterk, *Philips van Bourgondië*, 311, noot 4.
- 28 *Tentoonstellingscatalogus van Willibrord tot Wereldraad*, Aartsbisdom Utrecht (Utrecht, 1972) 67,68.
- 29 *Ibidem*, 65-66.
- 30 H.W.M.J. Kits Nieuwenkamp, 'Bourgondische dagen na herstel van de stadstoren te Wijk bij Duurstede' in: *Maandblad Oud-Utrecht* 70, XVIII, 76-78; H. Halbertsma, 'De kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede' in: *Spiegel Historiae* XIII (1978) 325-327.
- 31 Muller, *Regesten*, no.4577.
- 32 *Ibidem*, no.3742.
- 33 *Ibidem*, no.3743.
- 34 Zilverberg, *David van Bourgondië*, 42.
- 35 Van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 85.
- 36 Over 'De Schive' zie: Zilverberg, *David van Bourgondië*, 41-46.
- 37 D.T. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel gedurende de regering van David van Bourgondië, 1465-1496* (Utrecht, 1922) 168-179, een lijst van de bisschoppelijke Raden.
- 38 Van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 110-113.
- 39 Henricus Loritius Glareanus, *Dodekachordon* (Bazel, 1547; herdr. Hildesheim, 1969) 256: (Jacob Obrecht) '*Fuit autem puero Erasmo in Musicis Praeceptor, ut ex ore Erasmi ante multos annos audivimus*' en 456: '*... qui D. Erasmo Praeceptore fuit*'.
- 40 *New Grove dictionary of music and musicians* (Londen, 1980) XIII, 477; helaas wordt geen bron gegeven. Zie ook: Tenhaeff, *Verspreide geschriften*, 90.
- 41 Van de Ven, 'Erasmus priesterwijding', 197-199. Interessant is Van de Vens slimme opmerking op 206 naar aanleiding van Erasmus' bewering in zijn *Epistola in Pseudevangelicos*, dat hij 'sub' (onder) David en niet 'ab' (door) David de wijdingen had ontvangen.
- 42 *Erasmus Opus Epistolarum*, I, no. 28. Algemeen wordt aangenomen, dat Erasmus de verzen naar David van Bourgondië zond. Zie hierover ook: C. Reedijk, 'Verdwenen poëzie van Erasmus' in: *Het boek* (1951-1954) 114. Deze verzen zijn niet meer bekend.
- 43 Sterk, *Philips van Bourgondië*, 52; *Erasmus Opus Epistolarum*, I, 43.
- 44 *Desiderius Erasmus Epistola in Pseudevangelicos*, C. Augustijn, ed. in *Opera Omnia Erasmi Roterodani* (Amsterdam, 1982) IX-1, 203, 284. Geciteerd bij Van de Ven, 'Erasmus preisterwijding', 204.
- 45 G.W. Kernkamp, *De Utrechtse universiteit, 1636-1936* (2dln; Utrecht, 1936) I, 14; Zilverberg, *David van Bourgondië*, 111.
- 46 *Ibidem*, 112.
- 47 Kernkamp, *Utrechtse universiteit*, 1-14; Zilverberg, *David van Bourgondië*, 111.
- 48 Muller, *Regesten*, no. 4258.

- 49 Sterk, *Philips van Bourgondië*, 229-230.
- 50 G.I. Lieftinck, *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas* (Amsterdam, 1964) I no.52, Pl. 272.
- 51 *Tentoonstellingscatalogus De Vlaamse Miniatuur* (Brussel, 1959) no. 234; *Tentoonstellingscatalogus Erasmus en zijn tijd* (Rotterdam, 1969) no. 37.
- 52 L.M.J. Delaisse, *A century of Dutch manuscript illumination* (Berkeley, 1968) 7.
- 53 *Ibidem*, 42-45.
- 54 A.J. Vanderjagt, 'Three solutions to Buonaccorso's *Disputatio de nobilitate*' in: M. Gosman en J. van Os, eds. *Mélanges de civilisation médiévale dédié à Willem Noomen* (Groningen, 1984) 253-254; A.J. Vanderjagt, *Qui sa vertu Anoblist. The concepts of noblesse and chose publique in Burgundian political thought* (Groningen, 1981) 187-188 noot 27.
- 55 P.F.J. Obbema en A. Derolez, 'De produktie en verspreiding van het boek' in: *Nieuwe AGN* (Bussum, 1980) IV, 351; *Fonds Keetelaar en Van Leempt, Tentoonstellingscatalogus Le cinquième centenaire de l'imprimerie dans les anciens Pays-Bas* (Brussel, 1973) 88-104.
- 56 Veldener in Utrecht en Culemborg: *Cinquième centenaire*, 143-144. *Fasciculus: ibidem*, no. 76, 154-156. *Spiegel: ibidem*, no. 78, 157-159. Voor Ketelaar en Van Leempt zijn in Utrecht door een onbekende drukker humanistische geschriften en schoolboeken gedrukt. Deze werken zijn grotendeels slechts bekend door overgebleven fragmenten. Vaak wordt aan deze geheimzinnige uitgeverij het bestaan van een kring van humanisten in Utrecht verbonden, die dan weer in verband wordt gebracht met het hof van David van Bourgondië. Te bewijzen is in deze duister kwestie m.i. weinig. Zie: B. Kruitwagen, 'Bestaat er verband tussen de Pseudo-Costerianadrukkerij en het Utrechtse universiteitsplan van 1470?' in: *Het Boek* (1949-1951) 257-270; 321-327; B. Kruitwagen, *Laat-Middeleeuwse Paleografica, Paleotypica, Liturgica, Kalendalia, Grammaticalia* ('s-Gravenhage, 1942) xvii, xviii, 257-264; Vanderjagt, 'Three solutions', 254.
- 57 Voor de relatie Theodoricus van Heusden-David van Bourgondië: *Zilverberg, David van Bourgondië*, 61-65; Theodoricus van Heusden en de boekdrukkunst: *Cinquième centenaire*, no.8, 12-13.
- 58 P. Valkema Blouw, 'Propaganda voor de aflaat van Saintes' in: *Hellinga Festschrift* (Amsterdam, 1980) 517-527; Vroom, *Kathedraalbouw*, 307.
- 58 P.E. Reyen, *Middeleeuwse kastelen* (Bussum, 1965) 68-71; J.G.N. Renaud, 'Het kasteel Duurstede' in: *Spiegel Historiae* XIII (1978) 328-334.
- 59 Inventarislijst kasteel Duurstede 1529 in: Sterk, *Philips van Bourgondië*, 218-316, folio's xii, xiii, xv, xix, xxiv, xxvi.
- 60 G. Remmens, 'Schilderkunst en boekverluchting: de primitieven' in: *Nieuwe AGN*, IV, 322-344. Voor de migratie van de kunstenaars naar het zuiden zie: W.P. Blockmans, *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden* (Zutphen, 1981).
- 61 *Zilverberg, David van Bourgondië*, 115.
- 62 Vroom, *Kathedraalbouw*, 535.
- 63 *Grove dictionary*, VII, 221 en XIII, 477.
- 64 G. Brom, ed. *Archivalia in Italië*, 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën kleine serie I, 2' ('s-Gravenhage, 1909) no. 1702. Geciteerd bij: *Zilverberg, David van Bourgondië*, 112.

- 65 N.B. Tenhaeff, 'Magister Johannes' in: *Verspreide geschriften*
I, 74-94.
- 66 H. Schulte Nordholt, 'De Bourgondische cultuur' in: *AGN*, III,401.
- 67 S. Muller Fzn. 'De Lievendalers' in: *Schetsen uit de Middeleeuwen*
(Amsterdam, 1914) 212.
- 68 Van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 113.
- 69 Sterk, *Philips van Bourgondië*, 98.
- 70 Zilverberg, *David van Bourgondië*, 114.

